

3.5. SZÖVEGTÖRTÉNET

GALLASY MAGDOLNA

3.5.1. SZÖVEG ÉS SZÖVEGTÖRTÉNET

Ahogy a szóttas alakul a sokféle színű és minőségű szál különféle vezetése szerint a szövés folyamatában, olyasféléképp alakul a szavak és mondatok megválogatásából, fűzéséből, összeszővődéséből a szöveg. Az, hogy milyenné válik, attól függ, mi történik a „szövés” folyamatában (ki szövi, mikor, miből, milyen céllal stb.) Az ilyenfajta körülmények meghatározóak a szövegalkotás folyamatában és a már kész szöveg számára. Nyelvünk fordulatai is őrzik a szövés képét a szövegalkotásra vetítve: a mese is akként alakul, ahogy szöjük a szálait, ahogyan továbbszöjük a mese fonálát.

A *szöveg* szó etimológiája is a szövésre, szövetre utal: a *sző* igéből alkották meg a nyelvújítás korában. A távoli latin minta, a *textus* is egy ’sző’ jelentésű igéből alakult, és ’szövet’ majd ’szöveg’ jelentésű lehetett. Ehhez a latin szóhoz fűződő terminusalakítás eredménye a mai tudományos életben ismert **textológia** fogalom, melyet sok nyelvben használnak a szövegtan egyik elnevezéseként vagy egyik ágának nevéként.

A **szövegtörténet** a szöveg diakrón megközelítését jelenti. A szövegtörténetnek mint tudományos diszciplínának a célja a szövegek minél sokoldalúbb kutatása, jellemzőik feltárása a történeti folyamatokban, a szövegjellemzők alakulásának vizsgálata a kezdetektől máig.

Mi a **szöveg**? Erre a kérdésre a tudományoknak több válasza van. Nincs egyetlen, azaz általánosan elfogadott, általános érvénnyel elfogadható definíció. Ez a szöveg természetének sokszínűségéből következik, többféle meghatározás is lehet érvényben: más-más megközelítésben és különböző elméleti keretekben más és más emelhető ki a szöveg sajátosságai és összefüggései közül. A meghatározás többfélesége a nyelvhasználat jellegének felismeréséből fakad.

Szoktak úgy tekinteni a szövegre, mint a **nyelvi szintek legfelső fokára**, a szavak, mondatok „feletti” egysége, olyan egysége, mely a kommunikáció célja, melyért a nyelv minden maga részletével és használatához fűződő szabályozottsággal létrejött. Ebben az elgondolásban és a legtágabb értelemben a **szövegtan** az a tudomány, amely kutatja a szöveget, s a hangtan, szótan, mondattan sort zárja. A **történeti szövegtan** pedig az, amely ezt történeti vonatkozásban teszi.

A szöveg azonban **funkcionális egység** is, így válik részévé valamely szöveg a kommunikációnak és az emberi megismerésnek. Ilyen alapokon kutatják a szö-

vegek természetét az újabb szövegtani, textológiai irányzatok (funkcionális, pragmatikai, kognitív szempontok előtérbe helyezésével). A szöveg ezek szerint „olyan nyelvi produktum, amelynek van szerkezete és belső összetartó ereje, s amely jellemző jegyeit situációs és intertextuális viszonyaiban nyeri el” (TOLCSVAI NAGY 2006: 149). E szövegtanok szempontjai a szövegtörténeti vizsgálatok számára is fontosak. – A funkciót is figyelembe véve érthető meg, hogy akár egyetlen szó vagy mondat is lehet szöveg értékű, például így lesz szövegnyi egység egy viselkedést értékelő „*ügyes...*” megjegyzés; egy „*Ne tedd!*” felkiáltás; egy „*itt jártam*” típusú felirat.

A szöveget **pragmatikai** megközelítésben értelmezhetjük a maga teljességében, mivel verbális részéhez elválaszthatatlanul hozzátartozik mindaz a verbalitáson túli nyelvi tevékenység, amely a szöveg megalkotásában, használatában szerepet játszik. Ez a nyelvi tevékenység pedig függ a mindenkori társadalmi és kulturális körülményektől, és attól, ahogyan a nyelvhasználók a világot és benne a kommunikációs helyzetüket a saját **nézőpontj**ukból látják, amilyen szövegvilág épül köréjük. (Vö. TÁTRAI 2011: 18.) A szövegtörténet is ilyen szemlélettel, tehát szociokulturális és kognitív összetevők keretében látja a szöveget.

A szöveg lényegéhez tartozik (amint ezt a szövéshöz hasonlításakor már jeleztük), hogy **komplex fogalom** abban az értelemben is, hogy folyamat is, és annak eredménye is. Egy szövegalkotási folyamatnak (**produkciónak**) az eredménye a kész szöveg (**produktum**). A kész szövegnek szintén van dinamikája: egyrészt lehetnek, gyakran vannak változatai, másrészt a mindenkori befogadó a maga (korszaktól, társadalmi vonatkozásoktól és saját mentális állapotától függő) szövegértési kompetenciájával értelmezi azt. A történeti vizsgálat, a **szövegtörténeti** kutatás is e **komplexitás**nak megfelelően bár a fennmaradt szövegekre (kész produktumra) irányul főként, a korlátozott lehetőségek ellenére tud támpontokat találni a szövegalkotás egykori folyamataihoz is. Ahhoz, hogy milyenek voltak a szövegek létrejöttének körülményei, az egykori szövegalkotási szokások, a különféle szövegek hogyan hatottak egymásra stb., és van tudomásunk arról is, milyen módon használták őket a saját korukban vagy egy későbbi korban (például: felolvasták, máskor magukban félhangosan olvasták a kódexek lapjait; kiakasztották a szobában az „égi áldást”).

A szövegtörténet jelentheti egy-egy szöveg történetének nyomon követését is, részletekbe menő, gondos vizsgálatát annak, hogy mi volt az eredeti szöveg, milyen változatai, átírásai és fordításai jöttek létre, s milyen okok és körülmények következtében történt mindez. Gondoljunk példaként a Biblia történeti szövegeinek gazdag feldolgozottságára. Így jött létre egykor a **filológia** tudománya.

A **szövegtörténet** ennél szélesebb értelemben az egyes szövegek történetének ismeretére is alapozva a **szövegek típusainak** és ezek jellemzőinek történeti vonatkozásaival, a **szövegjellemzők történetével** foglalkozik. Úgy is mondhatjuk, hogy ugyanazokkal a témákkal és problémákkal is dolgozik, mint az általános szövegtan vagy a leíró szövegtan, de azokat történeti vonatkozásban vizsgálja, változásokat és megőrződéseket kísér nyomon. Emellett vannak speciálisan szö-

vegtörténeti érdekű jelenségcsoportok. Ilyen például az írásjeleknek meg a szövegtagoló jeleknek a kialakulása, valamint használati módjaik változásai.

Összegezőképp: a szöveg tehát inkább leírható, mint meghatározható. Vannak **definitív jegyek**, melyekkel megadhatjuk, hogy mit tekintünk szövegnek a szövegtörténet számára. A szöveg:

- **verbális** (illetőleg: döntően verbális);
- **szövegtípusokban** létezik;
- **írott** nyelvi is, **beszélt** nyelvi is lehet;
- nem választható el a **szövegpragmatikától**;
- **történeti** jellegű.

Fontos, hogy a szövegtörténetben a **hagyományozódásnak** kiemelt szerepe van. **Szövegváltozatok és szövegcsaládok** éltek így egymás mellett és egymás után, a leíró szövegtan intertextualitás, transztextualitás fogalmai a szövegtörténet számára a hagyományozódás fogalmán keresztül értelmezhetők.

3.5.2. BESZÉLT NYELVI SZÖVEGEK

3.5.2.1. AZ ORALITÁS KORÁNAK SZÖVEGEI

Az **oralitás** (azaz a szóbeliség, a csak szóbeliséggel rendelkező nyelvhasználat) kora a magyar nyelv történetében az **ősmagyar korszak**. Ennek meghatározó vonása, hogy írásbelisége nincs (vagy lényegében nincs), a szövegek **beszélt nyelvi szövegek**, a kor szövegjellemzői beszélt nyelvi szövegsajátságok.

1. A szöveghasználat jellege, típusai. – Ebben az írott nyelvváltozat nélküli korszakban természetesen nem volt meg a kölcsönhatás az írott nyelv és beszélt nyelv között, nem lehetett jellemző az a kétkarúsággal járó kiegyenlítettség, amelyet az írott szöveg – hangos szöveg kettőssége, léte nyújt, az írásság jelenléte felől ható, a szóbeliséget az egységesség felé húzó erő sem létezhetett. A szövegek megőrzése nem az írás, hanem a szóbeliség feladata volt. A rovásírás fennmaradt emlékei, emellett a más népek írásbeliségevel való találkozás lehetőségei indokolhatják azt a kérdést, hogy valóban hiányoztak-e az ősmagyar korban az írott szövegek. A rovásírásos emlékek felirat jellegűek. A feliratok ugyan sajátos és máig létező szövegcsoporthoz képviselnek, ám a mindennapok használatában periférikusak; a rovásírásos feliratok jellege és hatóköre nem volt olyan, hogy szövegépítő hatásával számolhatnánk a nyelvhasználatban. (L. még a helyesírás-történeti fejezetben.)

Az oralitás korának itt vázolt jellege következményekkel járt a szövegalkotás és szöveghasználat terén. A szövegek több típusában az egyes szövegek megtartásának pragmatikai igényéből következően fontos volt azok **hagyományozhatósága**. E kívánalomnak megfelelően a szövegezésben törekedni kellett a szöveg pontos fenntartására és megőrzésére, azaz olyan szövegszerkesztési eljárások használatára,

melyek ezt a leírás lehetősége nélkül is elősegítik. Ily módon mind egész szövegek, mind szövegformák, makroszerkezetek öröklődhetnek (úgy, mint a mesék váza). A továbbörökítés eszközeit jórészt kapták, megtartották a nyelvhasználók még a megelőző időkből: a kommunikációs eljárásokban a **szóbeli kötöttségek rendje** segíthette az aktuális emlékezetet, megerősítésként pedig ismétlést és **ismétlések sorát** alkalmazhatták, s felhasználhatták mind a **gondolatritmust**, mind a hangzásbeli ritmust. E szövegsajátságokra az írás hiányából, az oralitás általánosan ismert jegyeiből is következettünk (a forrásokról l. még a továbbiakban).

A **beszélt nyelvi szövegek** különféle **típusait** alakította ki a nyelvhasználat:

Az emberek egymás közötti **megnyilatkozásainak sora** (azaz a beszéd) ebben a korban is betöltötte azt a funkciót, amiért a nyelvi eszközrendszer létrejött. Párbeszédben vagy több ember részvételével folyhatott a **diskurzus**, szünetekkel, megszakításokkal, gesztusokkal, a kommunikáció lényegét tekintve hasonlóképpen, mint ma.

Tudomásunk van arról, hogy a mindennapi élet szövegein kívül általában léteztek az oralitás korában úgynevezett **megegyezésszövegek** is, ilyenek minden bizonnyal az ősmagyarban is voltak. A szerződések tényeit, adatait, különféle kisebb egyezségek részleteit jól megjegyezhető élőszóbeli szövegekben rögzíthették, a megjegyzést megkönnyítő szövegbeli tartalmi támpontokkal és szokásossá váló, hagyományozódó szerkezeti váz felhasználásával, úgy, hogy velük a megegyezések fennmaradását és betartását elősegítsék.

A kommunikációs cél elérésére minden korban törekszik és törekedett az ember, és minden szövegtípusban. Mind a napi diskurzusban, mind a megegyezésszövegben ki kellett alakítani ennek eszközeit, hasonlóképp a hiedelemvilág szövegtípusaiban is.

A hiedelmekkel összefüggő szertartásokban fontos szerepet szokott kapni a rítusokhoz tartozó, sőt a rítusnak részét képező szöveg, a **hiedelemszöveg**. Ez egészében nem más, mint **beszédtett**, beszéddel is történő cselekvés. Megszabott, hagyománnyal szentesített szöveggel, melynek előadásmódja és nyelvileg is kötött részleteinek megfelelő felhasználása a szertartás sikerességének záloga is volt. Jellemzője az ilyen szövegnek a ritmusosság, az ismétlődés, a jellegzetes intonáció, sajátos hanghatások és mozgások. Az így variálódó szövegszerűség maga is lehet a **rítus**.

Több szövegtípusban jelentős a **dallammal**, énekkel való összefonódottság, így lehetett ez az ősmagyarban is, és hasonló funkciójú szövegek használatakor későbbi korokban is. Dallam és ritmus erősítette a szöveg hatását, segítette használatát és fenntartását.

2. Szövegjellemzők. – A magyar oralitás korának, az ősmagyarban a szövegjellemzői **feltehető szövegjellemzők**. A történeti nyelvészetben jelentős szerepet játszó módszer, a rekonstruálás nem alkalmazható a szövegtörténetben az ősmagyar korra úgy, mint például a szavak, toldalékok esetében. A szöveg természete

téből következően nem rekonstruálható az ősmagyar szövegvilág vagy valamely egykori szöveg, hanem csak egyes jellemzőit valószínűsíthetjük. Azok a módszerek, amelyekkel a szövegtörténet eredményesen dolgozhat, még alakulóban vannak, párhuzamban a tudományág modern kori alakulásával.

A nyelvtudomány és más tudományok, határtudományok megállapításaiból és tudományosan megalapozott feltételezéseiből nyerhetünk ismereteket az ősmagyar nyelvről. Így alapul vehető **források** lehetnek: az oralitásról, a kommunikációról, a nyelvről és a szövegről való általános ismeretek; a történelmi, művelődéstörténeti, etnográfiai, valamint irodalmi vonatkozások; az írásbeliség nélküli népek kommunikációja és folklórja; a rokon népek és nyelvek jelene és hagyományai, szájhagyományban élő szövegei; a magyar őstörténet és az ősmagyar nyelv egyéb (nem szövegtani) ismert jellemzői; és kiemelkedően fontosnak látszanak a (korai) ómagyar kor írott szövegeimlékei és kikövetkeztethető szóbeli hátterük, valamint a beszélt nyelvváltozatban századokon át őrzött archaikus magyar szövegek. E forrásoknak mindegyikét nem tudjuk minden esetben felhasználni, közülük néhány ad lehetőséget egy-egy szövegjellemző meglétének valószínűsítésére. Például a szövegkötőszók megléte feltehető, egyrészt mert a korai ómagyar kor nyelvemlékeiben is van már ilyen eszközhasználat, másrészt mert az alapnyelvi etimológiák alapján az *és* ('és'; 'is'), *de* kötőszók meglétével számolhatunk az ősmagyarban is, valamint mert a szövegfenntartó elemek használata általános kommunikációs jelenség.

A **mondatok** gyakran lehetnek egyúttal **szövegbeli egységek** is. A rövidebb és kevésbé tagolódó mondatok könnyebben alkotnak egymással szorosabb egységet: *Elmegyek. Nem akarok. – Elmegyek, de nem akarok.* A beszéd folyamatában a „*de nem akarok*” típusú egységet önálló szövegmondatként és összetett mondat tagmondatként is lehet és lehetett használni és értelmezni. Az efféle komplexitás szűnése, a tagolódás, csoportosulás, tömbösödés jobbra későbbi korok fejleménye.

A verbális szövegeket kísérő **nemverbális eszközök** vonatkozásában sok jel arra mutat, hogy ezek fontos kísérői, sőt kiegészítői lehettek a szóban is megformált tartalomnak. A gesztusok, testtartások és mozgások egyes szövegfajtáknak sajátos tartozékai, a ritmusos, dallamos szövegeknek pedig jellemző velejárói. Az oralításban a későbbi időkhöz képest erőteljesebben érvényesíthették a szöveghasználat során a nemverbális eszköztárat.

3. Változások. – Az ősmagyar kor két évezrednyi története nagyon hosszú idő. Ezalatt az ősmagarság körülményei jelentősen és többször megváltoztak, az életmódváltozások nem múlhattak el anélkül, hogy ne igazodtak volna szöveghasználatban az új kommunikációs szituációkhoz is, ne módosult volna a megnyilatkozások jellege, a szövegszerveződés, a szövegtípusok köre és szövegjellemzőik. Ezeknek a részleteit nem ismerjük.

A köznapi közlés szokásain felülemelkedő, a nyelv esztétikai sajátosságait előhozó szövegszerkezetek és stílusfordulatok is megjelenhettek az élőbeszédben

a honfoglalás előtti időben. A kifinomultságra törekvést az énekesek, mesemondók közvetíthették. A mondavilág, a népi költészet egyes műfajaira az ómagyar kor korai szövegelemleinek jellegéből és latin nyelvű krónikáink szövegrészeiből közvetlenül is következtethetünk.

4. Az ősmagyar csatakiáltás. – Szórványemlékek, más népek történeti írásai őriztek ugyan meg ismereteket és egyes szavakat az ősmagyar kor végére vonatkozóan, ám ezek bármily fontosak is, a magyar szövegek korai jegyeit kereső szövegtörténet számára általában nem források, mert nem magyar nyelvű szövegek. Mégis van kivétel, egy olyan adat, amelyet akár erre a korra vetített első szövegemlékünknek is tekinthetünk: nem írásos szövegemlékünknek, hanem közvetetten megőrződött élőszóbeli szövegfajtának. Ez a magyarok **csatakiáltásaként** ismert „*húí, húí*”, melyet Liutprandnak a merseburgi ütközetet is leíró Antapodosis című művéből ismerhetünk (l. a 2.3. fejezetet). A latin szövegekörnyezet alapján világos, hogy teljes megnyilatkozás ez, tipikusan a beszélt nyelv körébe tartozó sajátos szövegfajta, olyan, amely az akkori népeknél alkalmanként fontos szerephez jutott. **Használata** meghatározott, szituációhoz és kommunikációs célhoz kötött: kifejezi és egyúttal elősegíteni igyekszik a harci kedvet. Nyelvi tartozéka a csatának, a csatakezdésnek; jelezheti a támadást és jelképezi a támadó népnek csapat mivoltát, összetartozását; fontos közlésbeli célja lehet az ellenségre ráijesztés is, az erőfölény érzékeltetése vagy annak sugalmazása.

Az idézett *húí, húí* betűsornak az egykori hangzását nem tudhatjuk pontosan: lehetett hosszú, magas fekvésű, elnyújtott, de az is lehet, hogy ritmusosan, mélyen, pergőn kiáltozták. Az előbbi esetben a farkasok vagy kutyák üvöltésének utánzásáról lehet szó, ilyen hangutánzásokkal más régi történetírók is jellemezték a magyarok és a hasonló harcmódorú népek támadásait. Emellett az etimológiai feltevés mellett szintén megalapozott lehet a másik is, amely szerint a kiáltást mélyebben hangoztatták, a magánhangzó elnyújtása helyett az elemeket pergőben ismételték. Ebben az esetben inkább más szertartások hasonló elemeihez vonható, a hiedelemvilággal összefüggő, **rítushoz** tartozó, indulatszói jellegű felkiáltásokkal vagy akár a regölés (sámánisztikus eredetű) nyelvi emlékeivel rokonítható ez a csatakiáltás.

Önálló megnyilatkozás értékű, **beszélt nyelvi szövegegészről** van szó, és olyan típusról, melyben a verbális egység ismétlésének a közlésben fontos feladata van: a szövegben ismétlés van, és a szöveg egésze is úgy tölti be funkcióját, ha **ismétlődik** a támadás és a csata során. (Ilyen szövegtípus máig él, például sportesemények biztató fel-felkiáltásai mind funkcionálisan, mind szerkezeti jegyekben hasonló szövegegységek.)

3.5.2.2. BESZÉLT NYELVI SZÖVEGEK AZ ÍRÁSBELISÉG KORÁBAN

Az írásbeliség megjelenésével majd terjedésével létrejön egy újfajta, írott szövegvilág, ezáltal a nyelvnek beszélt nyelvi változata és írott nyelvi változata lesz. Létrejön a különbség és a kölcsönhatás a **beszélt nyelv szövegei** és az **írott nyelv szövegei** között.

A mindennapok szóbeli **megnyilatkozásainak** (azaz a két hallgatás között, két szünet keretében elhangzó szövegnek) is van története, és van hagyományozódás is a beszélt nyelvi szövegek jellemzőit, típusainak sajátos jegyeit érintően. Feltárásuk a forráshiány miatt részleges.

Van egy sajátos csoportja a beszélt nyelvi szövegeknek, amelynek több szempontból is nagy jelentősége van: bennük a **szóbeli hagyományozódás** révén **régi szövegek** őrződtek meg, a rájuk rakódott változásokkal, melléjük keletkezett szövegvariációkkal együtt. Ilyenek a folklór-szövegek, s közülük is kiemelkednek történeti jelentőségükkel az archaikus népi imák.

Folklór-szövegek

1. Archaikus népi imák. – A 20. század második felében eddig ismeretlen – és típusában is ismeretlen – szóbeliségben élő, ott akár sok századon át is hagyományozódó szövegek létre derült fény. Ezek az archaikus népi imák, ahogyan felfedezőjük és feldolgozójuk, ERDÉLYI ZSUZSANNA elnevezte őket, s a terminus máig megállta helyét. Az 1970-es évekre már kb. 6000 ilyen darabot sikerült gyűjtenie, majd magyarázatokkal együtt kiadnia, a szövegekből választott címmel: „Hegyet hágék, lőtöt lépék” (1976).

Ezeket az imákat nem olvasták, nem is írták le, hanem mindig szóban adták tovább, családon belül. Unokák őrizték majd adták tovább unokáknak a fontos sorokat, nemegyszer rejtve létüket az egyház elől, s mások, idegenek elől is. A szöveg fontossága számukra a régiségükből, a régi hagyomány tiszteletéből is ered, és természetesen főként a szöveg funkciójából, az ima műfajának segítséget ígérő hatalmából. Ahogyan megnevezték (a gyűjtő kérdésére) az effajta sajátos imákat, az sokat elmond erről: „régiregiséges”, „rémségesen szép”, „összeszött”, „magunk szötte”, „összekovácsolt”, „szent öregektől tanult”, „babonai szeriben mondandó” imádságok. – Az egyik ilyen ima első fele:

*„Az Úrjézus töviskoronája
Lögyön e ház ajtaja,
Három vasszög
Lögyön a kilencse, zárja,
Hogy a Sátán képe ne gyűhessen be rajta...”*

Az idős közlő azt mondta róla, hogy amikor elmondta: „Ez olyan mögnyugvás vót neköm”. Ez a tényező általában is hozzájárulhatott ahhoz, hogy e szövegeket fenntartották, generációkon át megőrizték, rejtve, titkoltan is. Az ilyen szöveg a szó erejébe vetett hitről, arról az ősi bizalomról szól, melyet a szó mágiájának is mondunk. Az ún. **záradékok** (az imához rögzült, de elkülönültségét másféle hanghordozással jelző mondatok) is tanúskodnak erről: „Aki ezt az imáccságot este lefektibe, reggel felkeltibe elmongya, hét halálos bűne megbocsáttatik”.

Sok olyan imaszöveg van ebben a körben, amely úgy fordul a felső hatalmakhoz, hogy ebben az ősi mágikus erők és a kereszténységből fakadó misztikus tendenciák összeérnek. Ezáltal a **pogány** hiedelemvilág szavai összetalálkoznak az **egyház** évszázadok alakította egykori szóanyagával: a **két szövegvilág** az idők során **összefonódva** közösen formálta ki az archaikus népi imák szöveganyagát. A fent idézett imában a vas a pogány hiedelemvilágból eredően varázserejű, a vas anyagát mindig is alkalmasnak tartották a vészek és ártó szellemek távoltartására, amint ezt sok (nemcsak magyar) ráolvasás mutatja. Krisztus töviskoronája s a szögek pedig keresztény képzeletű védőerőnek számítanak (a középkortól ördögűző gyakorlata volt a papságnak is).

Ennek a kettősségnek a nyelvtörténeti értékű következménye, hogy az írásbeli egyházi irodalom is bekerült ezekbe a népi imákba, tehát a jellegzetesen **szóbeliségben őrzött szövegek őriztek** meg korábbi, **korai írott szövegeket** is. Még bonyolultabb valójában az összefüggés: a korai írott vallásos szövegek szoros kapcsolatban állhattak az élőszóval: leírt szövegváltozatokkal segítették a liturgia hangzó gyakorlatát. Nyilvánvaló párhuzamok vannak e máig szájhagyományban őrzött szövegek és a korai írásbeliségünk szövegei között, egészen az Ómagyar Mária-siralomig, a Bagonyai Ráolvasásokig (1488), Bornemisza Péterig visszamenően megtaláljuk a közös motívumokat, szövegrészeket, s megjelennek e népi imákban a 16. századi kolostorirodalom imádságai és szenvedéstörténeti leírásai.

Egy későbbi kor ismét belejárt szövegeivel a népi imák szóbeliségébe: addig egészében a népi emlékezet, generációs átörökítés őrizte a „régiséges” szövegeket, ám azután a nyomtatványok terjedésével, az úgynevezett **ponyvairodalom** is segítséget jelentett a szóban való megtartásban. Mindabban a többféle nyomtatott kiadványban, melyeket a vásári ponyvák alatt árultak és vásároltak, sok régi és újabb ima, ének, könyörgés is megjelent, így olvashatóvá – és beépíthetővé – vált.

A pragmatikai jellemzők, a **szövegtípusok használati módjai** fontos részei a szövegjellemzőknek. Ezeknek az imáknak a használati módja nagyon sajátos, a különös műfaj sajátos történetét is tükrözi. Részben maguk a szövegek is tartalmazzák a felhasználás módját, célját. A záradék tartalmi mellett az imádság ún. **felajánlásai** is erre utalnak: az imát az elején fel kell ajánlani, mert ha nem, „akkor az anygalkák nem tudják hova vinni az imádságot... kinek adják? hova vigyék?”.

Az elmondás módja is hagyományos: pózzal jár (általában ülve, ölbe ejtett kezekkel, megváltozott testtartással és arckifejezéssel). Recitáló, olykor dallamba átsúszó hanghordozással mondják, nem túl hangosan, inkább maguknak, és a szöveget némelykor emócióval kísérvé, néha felsírva, szipogva, akár a szavakat is nehezen érthetővé téve. Ezek a mozzanatok az átélést is jelezhetik. Egy másik jelenség viszont ellenkező irányba is mutat, automatikusan mondják a rég betanult, jól ismert szöveget, ezt jelzi, hogyha a szövegben elakadnak, általában csak előlről tudják kezdeni, az elakadás helyén folytatni nem.

Nem közösségi ima, hanem magánimádság, bár imának mondják, de nem a templomban van jelen, legfeljebb, ha a pap elment már. Imádkozzák mindenütt, mezőn, Mária-szobornál, keresztnél, otthon, konyhában, szobában, betegnél, tűzhelynél, és mondják bármikor, reggel, este, pénteken, böjtben, harangszókor, és „amikor eszembe jut”. Férfi is, nő is mondhatja. Ismerik az egész magyar nyelvterületen.

2. Ráolvasások. – A ráolvasás és az ima közös gyökerű, hagyományos formában élő mágikus szöveg. Különbőségük funkcionális: a szöveg célja a ráolvasások esetében a mindennapi élet egy-egy területének befolyásolása (pl. egy betegség múljon el), egy konkrét, egyéni cél elérése, mégpedig oly módon, hogy ezzel egyenesen a befolyásolni kívánt tárgyhoz, dologhoz fordul a szöveg (s nem a felsőbbrendű lényhez, közvetítőhöz, mint az ima). A hasonló cél következtében imák vagy a bennük levő régi szövegrészletek is kerülhetnek „ráolvasó” szerepbe, a népi vallásosságban ez összefonódott.

A ráolvasásoknak, óvó imáknak írásos emlékei is vannak a 16. századtól kezdődően, kódexekben (pl. NádK., CzechK., TelK., PeerK.), házi mindenekönyvekben, boszorkányperekben stb., de lényegében a szájhagyomány éltette őket. A hagyományozódásban minden bizonnyal volt szerepe az írásbeliségnek is, illetőleg az írott szöveg és a beszélt nyelvbéli szöveg egymást segíthette a fennmaradásban, egyúttal a variánsok, változatok fenntartásában is. (A 19. század néprajzi és nyelvészeti gyűjtései nyomán kerültek felszínre a szövegek.)

A **szöveg és használati módja** együtt hagyományozódott. Mivel nagyon fontos volt, hogy hatásos legyen a ráolvasás, pontosan kellett megőrizni hosszú időközön át a ráolvasó szöveg szavait, elmondásának módjait és az ezt kísérő cselekedeteket, azaz a szöveggel együtt őrizni kellett a **pragmatikai tudást** is, hiszen ez volt a ráolvasó beszédett eredményességének záloga. Természetesen itt is számtalan szöveg- és használatváltozat született, azonban a felhasználáskor erősen kellett ragaszkodni az ismert, örökölt szöveghez és cselekményhez. Például: „Ezt mondja a gyerek az első tejfog kihullásakor, miközben a fogat az egérlyukba dobja”: „Egérke, adok neked csontfogat, hozzál nekem vasfogat!”. Mái élő szöveg a csontfog – vasfog cseréjéről szóló, kisgyerekeknek való mondás valamelyike. Szintén még ma is elhangzó szöveg a tavaszi friss retek, újhagyma, cseresznye asztalra kerülésekor: „újság hasamba!”, bár nemigen ismerik már e felkiáltás szo-

kásának múltját, akaratlanul is őrzik a hagyományt, valamelyik hasonló kezdetű ráolvasását: „Újság hasamba, hideglelés pokolba, fejfájás csipkebokorba!” – Igen gyakori volt magyar nyelvterületen és egész Európában a szemverés (szemmel való rontás) elleni ráolvasás. Változatos a kísérő cselekménye, gyakori köztük a kútbavetés motívuma: „A beteg, árpával a kezében, titokban egy kút mellé áll, és így szól”: „Akkor lögyön árpa az én szömömön, amikor én eztet innen kivöszöm”, és „az árpát bedobja a kútba”. PÓCS ÉVA korábbi ráolvasás-kötetének címe (ahonnan a fent idézettek is valók): „Szem meglátott, szív megvert”, és ez szintén egy szemverésre való ráolvasás része. További típusokhoz lásd: ILYEFALVI 2014 és PÓCS 2014 (szóbeli gyűjtések és történeti források anyaga).

3. Siratók. – Míg a mágikus imák és ráolvasások körében a szöveg célja következtében szorosabban kellett őrizni a régi szövegeket és használati kereteiket, egy másik szövegtípusban, a siratókban az volt a hagyomány, hogy az **ismert szöveg-minták** és szövegrészek felhasználásával egyéni, **spontán variációkat** hozzanak létre. A halottat sirató prózai – recitáló vagy dallamos, dallamhoz igazított – szövegek alakításában nagy teret, a folklór-szövegek világában ritka nagy teret kap a rögtönzés. Jajszavak, felkiáltások, sírva mondott részek, sírások egyéni, esetenkénti megjelenése, emellett a halott neve, a hozzá intézett megszólítások, esetleg tőle vett szavak vendégszöveggént, rokonokhoz fordulás, temetőre utalás stb., és mindezek ismétléseinek variálása a siratók saját, aktuális szövegalakításai. Mégis mindezek a motívumok, formulák és keretek adottak, a szövegtípusnak a jellemzői. A siratókban (a jellegzetes indulatszók, mondatok, szövegtörédek mellett) ezek a szövegjellemzők hagyományozódnak elsősorban, azzal a szövegalkotási igénnyel együtt, hogy egyéni módon lehet, úgy szokásos alkalmazni őket. (Így találkozhatunk azzal a jelenséggel, hogy voltak híresen jó, keresett siratóaszszonyok.) Ezeknek a szövegeknek igen erős a szituációba ágyazottságuk, ennek megfelelően **nemverbális eszközök sora** (mozgások, hajlások, gesztikuláció) tapad hozzájuk, szintén részben hagyományos módon, részben egyéni megvalósítások rendjében.

Források

A beszélt nyelvi szövegek megismeréséhez az **írásbeliség** is forrás: szinte a kezdetektől megőriztek az írárok olyan szövegeket, szövegrészeket, amelyek tükrözik a beszélt nyelvet valamilyen mértékben. Már a **kódexek történetei, legendái** tartalmaznak nyomokban ilyen részeket, az írásba átkerülésnek módosító jegyeivel. Később a **boszorkányperek** írásba tett részleteinek van jelentőségük ebből a szempontból, mert fontos volt a per menete és kimenetele szempontjából a szöveget úgy lejegyezni, ahogyan elhangzottak.

Az újabb magyar korban gyorsan fejlődő technikák lehetőségei megnyitották az utat először a **hangfelvételek** majd **hang- és képfelvételek együttese** előtt,

szóbeli szövegek különböző típusait lehetett így rögzíteni, mindazzal együtt, amit a hangzása tesz a szöveghez, majd azzal, amit a mimika, testbeszéd, beszédhelyzet ad hozzá. Nagy jelentőségű emiatt is a kezdetek nyelvjárásgyűjtéseinek hanganyaga. Később újdonság volt például az a beszélt nyelvi kutatási eredmény, amit a gazdagréti kábeltelevízió felvételeinek (1987) sokirányú elemzése hozott. A szövegek természetét érintően többek között (pl. a szöveget kísérő mozgások elemzése mellett) arról – a más felvételekből is ismert és más kutatásokkal egybehangzó, az írott történeti szövegekre is érvényes – szövegsajátságáról, hogy a megnyilatkozások, **szövegmondatok határai** csak az esetek egy részében világosak, más esetekben sem a szövegalakítás, sem a hangzásmód nem ad egyértelmű támpontot ahhoz, hogy egy-egy egység összetartozik-e szorosabban, vagy pedig nem.

Ma már a különféle gyűjtemények, így a nyelvjárási és egyéb élőbeszéd gyűjtések felvételei, a történettudományi kiindulású új gyűjtési hullám, az **oral history** (elbeszélt, elmondott történelem) hanganyagai, a Nyelvtudományi Intézet, a Néprajzi Múzeum, egyetemek és más intézmények (köztük a MaNDA) digitális archívumai a beszélt nyelvi szövegek sokoldalú vizsgálatának lehetőségét kínálják.

3.5.3. ÍROTT NYELVI SZÖVEGEK

3.5.3.1. A KORAI ÍROTT SZÖVEGVILÁG

Korai írott szövegvilágunkat az **ómagyar kor** nyelvemlékeiből, **kézírtos szövegekből** ismerhetjük. A következőkben erre az időre koncentrálva és néhány továbbvezető vonásra utalva a szövegek korabeli sajátosságai közül néhány meghatározó szövegjellemzőről lesz szó.

A szöveg vizuális képe, tagolása

A szövegek vizuális képének változásai jól nyomon követhetők a kezdetektől napjainkig, a kódexlapoktól a korai kézírásos levelek sajátos megformáltságán át a későbbi nyomtatott formák sokféleségén keresztül mindennapjaink kézírásáig és a géppel meg elektronikusan, digitális úton létrehozott szövegekig.

A szöveg vizuális képe írásbeliségünk korai időszakában nagyon fontos lehetett: a kézzel írott kódexek lapjain ennek sok jelét látjuk, mind a sorok és a betűk egyöntetűsége, szépsége törekvő megformálásában, mind a festett színes részek alkalmazásában. E lapok kevésbé strukturált szöveg képét nyújtják, a viszonylagos tömörség és a folyamatosság jellemzi őket (a minták követéséből, korabeli stílusjegyekhez igazodásból fakadóan). A szöveg tartalmi tagolása nem volt ugyan következetesen megoldandó, de több szövegben használtak speciális tagolójeleket a kisebb egységek kezdetének és végének jelzésére, a fejezetek élén pedig ott állt az

iniciálé. Például a HB. szövegének tagolása igen igényes; világi írásokban, korabeli misszilisekben viszont ez a jelölési szokás még csak megkezdődött.

A mondatok és szövegmondatok elkülönítésére használt írásjelek alakulása hosszú folyamat. A ma ismert, mondattani szabályokhoz igazodó, **szintaktikai–grammatikai** szerkezeteket tükröző írásjelezési rendszert hiába keresnénk a kódexek korában, erre lényegében a könyvnyomtatás terjedésével párhuzamosan tér át mind a hazai, mind az európai írásbeliség. A korábbi szövegek tagolásának különbségei és következtelenségei az alakulás folyamatából fakadnak, illetőleg más esetekben jól megfelelnek a kialakultság fokának. Ezek a fokok különbözőek lehetnek, a különféle nyelvemlékek ebben különböző szintet képviselnek. – Sajátos kommunikációs helyzet következtében sajátos jelzésrendszer is alakult eközben: a kódexek vallásos szövegeit felolvasásra szánták, és a magányos olvasás is sokáig mormogva olvasást jelentett. Így fontos szemponttá vált, hogy a szünet, az intonáció, az idézet kiemelése megfelelő legyen, esetenként az aktuális tagolás (újat közlés hangsúlyozásának) szempontja is érvényesüljön. Ennek megfelelően használtak jeleket, jelzéseket, igazodva a várható kommunikációs helyzethez, segítve a szöveg értelmezését a felolvasó és hallgatósága, az olvasni többnyire nem tudó apácák számára. Ez a szövegtagolás, a **szünetjelölő-intonációs** írásjelhasználat gyakran a későbbi logikai-grammatikai írásjelhasználat szerint is tagolta egyúttal a szöveget, hiszen a kétféle jelölési szempont (például a mondathatárok jelzésében) azonos jelöltséget eredményezhetett.

Szövegszerkezet és szövegtípusok

A szövegek egyik jellemzője, hogy a mikroszerkezeti sajátosságuk összefüggésben van a szövegtípussal.

1. A szövegekben dominálhatnak különféle **kapcsolatfajtájú** szövegmondatok; a mondatok közötti viszonyok valamelyikének gyakorisága meghatározó jellemzőjévé válhat egy-egy szövegtípusnak. A **lineáris** (folyamatosan egymáshoz kapcsolódó) **mellérendelés** az imádságok, versek, zsoltárfordítások és egyes legendarészletek jellemző szerkezete volt (jórészt a latin nyelvű szövegelmények mintája nyomán). A hasonló szerkesztésű, azonos elrendezésű kapcsolatos mondatok egymásutánja és a szövegen belüli párhuzamba állításuk következtében felerősödtek a közölt tartalmak (l. szenvedéstörténet, pl. CzechK.). Ez a stílushatás hozzájárulhatott, hogy megerősödjön a hagyomány, az ezekre a szövegtípusokra jellemző szerkesztésmódok fennmaradása.

A szövegmondatok szakaszokba is rendeződhetnek, s a **szakaszos felépítésű** szövegszerkezet gyakran **ellentétekre épült**. Az ellentét a szakaszok között feszül, a szakaszok belső szerkezete meg gyakran lineáris kapcsolatos mellérendelés; a közlésbeli cél a tartalmi ütköztetés, a különbségek hangsúlyozása. Ez jellemzője volt néhány szövegtípusnak, például a jó és a rossz bemutatása, az

erény és a bűn ellentétének kiemelése: elmékedésekben, párbeszédés felépítésű szövegekben (vö. az igazakról és a hamisakról: AporK.), és zsoltaórokban, legendaóban is.

2. A szövegeket és szövegtípusokat jellemezhetjük **szövegmondataik tagoltsága** szerint is. Az idézések körében feltűnő, hogy az **idéző mondatok** általában egytagú mondatok (SándK. „felele agapes”), az ilyen mondatok egyúttal a szereplőváltás jelzéséül is szolgaólnak. A **mondás** (szenteciaszerű kijelentés) megjellemzően kéttagú, a vallásos szövegek, evangéliumi részletek, példabeszédek kezdettől fogva gyakran éltek a mondás hatásosságával („Ki vallja a menyaszszonyt, az a vőlegény” vö. MünchK.). Vannak olyan szövegek is, melyekre éppen a kéttagú mondatok arányaiban kisebb száma jellemző. Ilyen volt már a korai **hivatalos iratok**, világi írások megszóvegezése is, kezdettől fogva bonyolultabb szerkesztésű szövegmondatok tartoznak az ilyen szövegtípusokhoz, és hasonlóképpen van ez a **narratív szöveg**(részletek)ben (MargL., SzékK.) és az elmékedő típusúakban (GuaryK., NagyszK.). – A tagoltság mértékének szövegtípushoz kötéde azonban nem egyforma, így a háromtagú szövegmondatokkal építkezés olyan variációs lehetőséget nyújt a szövegalkotáóban, amelyet minden nyelvhasználati terület, többféle szövegtípus alkalmazhat és alkalmazott is.

Kötőszóhasználat

A kötőszórendszer változásának a mondat- és szövegalakítási folyamatokban fontos szerepe van, és ebben a korban jelentős volt mind a kötőszók körének bővülése, mind a rendszerük alakulása. A szövegekötőszók használata a mai napig is kisebb mértékű a tagmondatokat összekötőkénél, s a kötőszórendszer kiépülésének idején még inkább az volt.

Főként a mellérendelő tagmondatok kötőszavait használták (hasonló szerepkörökben) a szövegek egységeinek kapcsolására is: *de, kedég* ’pedig’, *és, azért*, valamint megjelent ilyen szerepben (valószínűleg latin hatásra) a szintaktikai alárendelés kötőszavai közül is a *ki, kit*. Az ómagyar korban már adatolható a **szövegtoábbító szerepű**, szövegbeli folytatódást jelző eszközök használata is. Ilyen funkcióban is állhattak a fenti mellérendelő kötőszavak, a JókK.-ben például leginkább a *de*, több kódexben főként az *azért*. A levelezésben a későbbiekben gyakran a *toábbá* jelezte a szöveg **témaváltással** történő folytatását.

A **szövegekötőszó nélküliség** sok szövegre jellemző, szövegtípustól is függő változatossággal. Voltaképp a kötőszó nélküli kapcsolat a kiindulási helyzet, a korai idők jellemzője, a kötőszók használata a szövegegységek közötti kapcsolatok jelzésének erőteljesebb igényéből született, és viszonylag lassú terjedésű volt.

Leginkább a **kapcsolatos** viszonyban álló szövegmondatok voltak kötőszó nélküliek. Ez jellemző például a SzabV. egészére, de nemcsak a vers, a prózai szöveg is gyakran így épül, például az ÉrdyK.-ben így kezdődnek az egyes leíró

szövegegységek: „Az feld [...]”; „Az zeep mezon [...]”; „Az faak [...]” stb., közöttük a kapcsolatosságot az ismétlődések, és a mondataik hasonló szórendje is kifejezi. A párhuzamos szerkezetek más esetekben is a kapcsolatosság jelzői. Kötőszó nélküliek (a ma már inkább kötőszós) **ellentétes** viszonyú szövegmondatok is lehettek (az ÓMS. első két sora; a SándK. ilyen szerkesztései). Az oksági viszonyt, a következtetést kifejezők szintén gyakran jelöletlenek, s a magyarázók is.

A szövegekötőszó nélküliség is olyan szövegjellemző, mely mutatott **szövegtípus** szerinti különbségeket. Arányaiban kevés a kötőszó az elmélkedő, értekező jellegű kódexekben, kódex-részletekben (GuaryK., NagyszK., CornK.). A szerzetesi regulák rögzítése is többnyire ilyen szövegezést kívánt meg, így a BirkK.-ben a *kedég* megjelenése mellett a kötőszótlanság dominál a felszólítások sorolásának természetes formájaként. E korban a világi líra, a verses epika és a misszilisek nem használták az *és*-t a szövegmondatok kapcsolatosságának jelzésére.

A szövegmondatok kötőszóval való jelöltségéről elmondottak természetesen az írásbeliség tényezői, a beszélt nyelvi használat ezzel nyilvánvalóan csak részben egyezett meg.

Az idézés

Az idézés, idézetek beépítése a szövegbe fontos tartalmi eleme volt már a kódexek szövegeinek is (ún. halmozódásukat és beágyazódásukat is ismerjük). A későbbi jelölésektől eltérően (idézőjel; gondolatjel) ekkor lexikális egységek segítségével választották külön az alapszövegtől az idézett szöveget.

Többféle **idéző mondatot** és **idéző igét** használtak ilyen célból. Használatukat meg is különböztették aszerint, hogy milyen jellegű idézésről van szó. Ennek pragmatikai háttere: volt olyan idézés, mellyel máshonnan már ismert, ismerhető szövegrészt vontak be a saját szövegükbe, általában a Bibliából, egyházi szövegekből. Ilyenkor erre úgy hivatkoztak, az intertextualitás tényére azzal hívták fel a figyelmet, hogy (mai megnevezéssel) ún. **hivatkozás-igét** használtak, ez leggyakrabban az *úgy mond* szerkezet vagy variációja volt (GuaryK.: „Mert v^g *mond* az zent íras”). A korabeli szövegekben volt olyan idézés is, amikor szereplők szavait, párbeszédeket tolmácsoltak, az ilyenfajta idézést a kor szövegszerkesztési kívánalmai szerint másképpen, ún. **idéző igékkel** jelezték. Ilyen volt elsősorban a *szól, mond, beszél*; a máig ismert *meg vagon írva* típusú kifejezések innen eredhetnek, vö. JordK.: „ez az, kiről *meg vagon írván*, íme én elbocsátom az én angyalomat”. – A *felel* ún. **reagáló** igeként is funkcionált, azaz a szereplőváltást is jelezte, ebből a funkcióból érthető, hogy nem redundánsak az ilyen mondatok (mert a *felel* és a *mond* nem azonos funkciójú bennük): PéldK.: „*Felel* az halal az életnek *monduan* / de hygy ennekem...” – Az idézetek szövegbe szerveződését az idéző mondatokban kataforikus vagy anaforikus elemek, névmások is segítették: *ezt mondá, ilyétén szókkal* stb.

A szövegtípusok közt különbségek vannak a kódexirodalmon belül aszerint, hogy milyen az idézetre utaló idéző ige. A lírai jellegű műfajokban ezek szinte kizárólag csupán magára az idézet tényére utaló igék (*szól* stb.), míg a párbeszédesebb műfajokban, elbeszélő és értekező műfajokban emellett egyéb tartalmakat is kifejeznek: „siralmas szóval ekképp felkiálta; mondván kéré; tanúságot vallott” (NádK.).

A sorrend, az idéző mondatok szövegbeli helyzete leggyakrabban úgy alakult, hogy az idézett szövegegység előtt állt az idéző mondat (l. korai kis szövegemlékünk, a KT. kezdetét; kódexekben az „az szót mondja” kezdetű idézések sorát). A későbbiekben vált szokásosabbá az idézet utáni és az idézetbe beékelődő idéző mondat.

A szövegbeli ismertség és határozottság

1. Mind beszédben, mind írásban jellemzi a szövegeket, hogy hogyan (mennyire; milyen eszközökkel) jelzik benne, hogy valami a szövegben határozott vagy nem meghatározandó, a helyzetben, a kontextusban ismert vagy új, nem ismert. Az aktuális tagolás, referenciák és korreferenciák kifejeződése történetileg változók és erősen szövegtípus függők, így azok a hálók, melyek ilyen módokon átfognak egy-egy szöveget, különböző erősségűek, sűrűségűek. A magyar nyelv történetében is **változott** az a **kommunikációs szükséglet**, amely a **határozottsági viszonyok kifejezésére**, az ismertség szövegbeli jelzésére irányult, és ennek megfelelően alakultak a nyelvi eszközök és szövegbeli gyakoriságuk, kezdetben egyre erősödő tendenciát mutatva. Ennek köszönheti létrejöttét egy szófaj, a névelő, a névelőzés rendszere (három pólus: *a, az; egy; névelő nélküliség*) együtt formálódott a határozottság, ismertség, említettség szövegbeli jelölendőségével. Ilyen jelölésekre az ómagyar kor elejétől vannak adatok, már arra is, hogy névelővel akár szöveges, akár közvetlen rámutatás nélkül is prezentálható, azonosítható legyen az ismert dolog (JókK.: „le Vete magat *az feldre*”). Ám a rendszer kiépülése, a szövegek ily módú behálózása hullámzást mutató, évszázadokon át tartó, a névmásos anaforikus és kataforikus jelöléssel összefonódó folyamat volt, nyomában azután rendszeresen lehet élni a szövegalkotás során a dolgok (személyek, fogalmak) határozottság szerinti megkülönböztetésével. Ezt a folyamatot kiolvashatjuk a kódexekből, misszilizésekből, világi és irodalmi szövegekből.

2. A kódexek írói, fordítói voltak azok, akik először szembesültek azzal a feladattal, hogy egybefüggő, hosszú, követhető magyar szöveget alkossanak, úgy, hogy olvasója vagy hallgatója előtt végig világos legyen, hogy mikor kiről folyik a szó, ugyanarról a szereplőről-e még vagy egy eddig nem ismertről. Akit vagy amit újra előhoz a szöveg folyama, annak említett voltát ezért újra és újra megjelölték, mai megszokásainkhoz képest igen gyakran. A jelölés hol *az*, hol *ez* névmással, névelővel történt, hol pedig a pusztán főnév vagy szinonimája megismétlésével, legtöbbször azonban e két eljárás összekapcsolásával. Egyes kódexekben különösen gyakori ez utóbbi, így a Jókai-kódex talán legismertebb legendájában a törté-

netet végigkíséri az *az farkas* szerkezet újbóli előfordulásainak sora. Szövegszerkesztési normatív követelmény lehetett a szövegbeli említettségnek ez az **erős anaforikus jelzése**, a szövegeket átfonta az anaforák sora, bennük az *az* (mutató névmás és névelő) használata szövegbeli ismertséget jelző eszközként megerősödött, s a későbbi szövegeket behálózza. Kezdetben más nyelvi eszközöket is bevontak e jelölésbe: *ez, ez ilyen, ez illetén* stb., ezek többnyire visszaszorultak, de a *felül mondott, ez felül megírt, alulírott* típust a hivatalos nyelv máig ismeri.

Szövegtörténetileg sajátos jelenség volt a **főtéma kiemelése**. Például a KazK., TelK., VirgK. szövegalkotói fontosnak tartották, hogy a sok mutató névmással szerkesztett főnév közül kiemeljék a főszereplőt, így azt a szentet, akiről a legenda szól, vagy azt az erényt és bűnt, amelyet az elmélkedés vagy példabeszéd bemutat. Ezt úgy érték el, hogy az *ez*-zel mint jelzővel a főszereplőt emelték ki, és a többi főnévnek maradt a jelzője az *az*. Jól elkülönült ezzel a szövegben a főtéma főneve a többtől (pl. DomK.: „ez keserves anya”; „ez asszony”).

A határozott főnevek mellé kezdettől fogva majd egyre inkább szükségesnek találta a nyelvhasználat a határozott névelő kapcsolását, az ezáltal **kettős jelölés** mára szinte szabályszerű vált, az ismertségi háló sűrű szövésűvé. (Még a személynevek esetére is kiterjedően van a köznyelvben: „Azt mondta a Kovács Pista, hogy látta ott a Józsi”.) A mai szövegekben igen nagy lett a határozottnak, ismertnek jelöltek köre, sőt kiterjedhet a nem ismertre is, például hírekben, címekben: „A betörőt elfogta a lakó”.

Kitekintés

A korai időszakot, a **kézírási szövegek korát** fölváltotta a nyomtatás elterjedésével a **nyomtatott szövegek kora**. A nyomtatás lehetősége kezdetben különösen nem, de a későbbiekben sem szüntette meg a kézzel írt szöveghasználatot (miszszilisek, oklevelek stb.). A nyomtatás megjelenése mégis ugrást jelent a szövegtörténetben, vele új távlatok nyíltak a szövegek alkotása és felhasználása számára, merőben más és egyre gazdagodó szövegvilág kezdett kiépülni. Újabb jelentős változást, további gyarapodást, a lehetőségek bővülését és a szövegtípusok körének szélesedését majd a felvilágosodás, reformkor, illetőleg az ezt követő időszak hoz, elsősorban a hírlapírás, folyóiratok, kalendáriumok, könyvek világával. A középmagyar és az újmagyar kor szövegtörténetét ezeken a kiemelkedő változásokon, új pragmatikai körülményeken belül, ezek következményeivel lehet vizsgálni. Néhány momentum jelzésére kerül sor a következőkben.

1) Az első magyar **tudományos** művek már a középmagyar korban megszülettek, orvosi, botanikai, jogi, aritmetikai, földrajzi, történeti stb., köztük nyelv-tani munkák kísérletezték ki azt a szövegalkotási módot, mellyel rendszerezetten, szabatosan és jól bemutathatóan, követhetően lehet ismereteket közvetíteni a szakmán belülieknek és kívülieknek. Elválva nemcsak a latin nyelvtől, de lassanként a latin fordításoktól is. Új szövegtípus ez, újfajta kommunikációs céllal és

textológiai jegyekkel. A megszülető magyar tudományos szöveg jellemzői közt máig fennmaradók is vannak, például az, hogy egy művön belül többféle szöveg-típus is megjelenhet, hogy a szövegszerkezet világos, és hogy az aktuális tagolás fontos szövegszervező erő.

2) A szövegbeli **ismertségjelzés** eszközeinek használata egyértelműsödött, az ingadozások és átmenetiségek csökkenésével viszonylagos megállapodottság jött létre már a 16. században, és gyengébbé vált a szövegbeli referencia gyakori kifejezésének korábban erős igénye. Külön úton járt e téren a jogi természetű szövegek típusa, mert bennük az azonosítások a tartalom természeténél fogva különösen fontosak.

3) Az **idézések** gyakorisága néhány szövegtípusban tovább élt, a hitvitázó irodalomban kiváltképp. Az egyenes idézetekhez a (korábban is meglévő) függő idézetek nagyobb arányú használata társult; változott az idéző mondatok jellege és sorrendje; az *úgy mond* szerepköre kiszélesedett; egyre inkább elvált a folyó szövegtől az idézet vizuálisan is.

4) A misszilisek növekvő száma a középmagyar kortól kezdődően a **levelezés** erős terjedését jelzi, ezzel egy olyan máig élő írott szövegtípus erősödött meg, mely közel áll a mindennapokhoz és a napi nyelvhasználathoz, ugyanakkor formájában hagyományokhoz igazodik, évszázadokon át fenntartja a korábban kialakult, kezdetben latin mintákat követő, majd magyarnak tekintett **levelezési formulákat** (megszólítások, bevezető üdvözlések és köszöntő szavak, záró üdvözlések és jókívánások stb.). Például a levélkezdő jóegészség-kívánások szokása évszázadok múltán is rendre megjelenik a 20. századi katonalevelekben (és akár ma is). A levelezési formák és formulák hagyományának fenntartása különös jelentőséget kapott az ún. peregrinus levelekben, a 18. századi vándordiakoknak patrónusaikhoz írt beszámolóiban: e régi magyar szöveghagyományok ismeretével és (részben felújított, olykor eltúlzott) használatával is igyekeztek a diákok kiérdemelni támogatóik további jóindulatát. Ez a pragmatikai háttér sajátos jele a szöveghagyományok tiszteletének.

A levelek megszövegezését és formáik fenntartását a középkori kezdetektől kezdve hosszú időközön át – mindmáig – levélminták gyűjteményei, levelezési mintakönyvek segítették, az ilyen módon megalapozott szöveghagyományozódás erejét mutatja például, hogy a 16–17. század levélszerkesztési módjai századokon át fennmaradtak a népi levelezésben.

5) Az újmagyar kor végére, a 20. század elejére jelentősen megnőtt az írott szövegek és típusaik száma, és voltaképpen mindaz kialakul a szövegvilágban (a még újabb elektronikus szövegvilág kivételével), amit a század folyamán napjainkig jelentenek számunkra az írott szövegek, ahogyan élünk velük.

Egy sajátos szöveghasználat: a szövegamulett

Az írott szövegeknek sajátos használata az, amikor **magunkon hordjuk a szöveget**. Erre többféle lehetőség van. Ha amulettként viselik, azért teszik, mert az **amulettszövegnek** védelmező erőt tulajdonítanak. Nem kell feltétlenül elolvasni sem, nem kell akár érteni sem, mert anélkül is hat: ha a testükön vagy maguknál hordják, ez a szöveg elérte létrejöttének célját, mert viselője bízik a szöveg misztikus erejében, abban, hogy távol tartja az ártalmakat. Éppen ezért maga a szöveg lehet rövidebb vagy hosszabb, lehet ráolvasás, ima, de lehetnek betűk, rövidítések, torzult vagy torzított sorok, mivel verbális részénél fontosabb a funkciója.

Ilyen típusú szöveghasználat az ókortól kezdve ismert, nálunk a 16. századtól vannak utalások amulettszövegekre, szent szövegnek ilyen formájú mágikus alkalmazására: aki az ilyen szöveget, imát leírva „vele hordozangya” [magával hordja] (GömK.), „welee wyselendy” [magán viseli] (ThewrK.), annak semmi ellenség nem árthat, se tűz, se víz, se mérég, se pokol (PeerK.). A 16. század után a kézíratos, majd nyomtatásban terjedő varázsszövegeket, iratokat amulett szerepű szöveggé is használták. Az ilyen szöveg hatóereje még nagyobbnak tűnhetett, s talán a kimondott szavakénál is nagyobb erőt tulajdonítottak neki akkor, amikor a nyomtatás már terjedt ugyan, de a parasztság nagy része még írástudatlan volt. A cédulára írt szöveget tehetik felnőtt ember vagy beteg gyerek nyakába (csak cérnával összekötve vagy akár karmazsinban, bársonyban tartva), de vannak állat nyakába akasztandó vagy „dühött” [veszett] kutyával, „menyült” [kifiamodott lábú] lóval megetetendő (stb.) amulettszövegek is.

A 18. századtól egyre-másra gyarapodik a testen viselt vagy a házban, kertben tartott, beteg ember feje alá teendő, esetenként ételben, italban (főként kenyérbélben) elfogyasztandó, olykor bőrre (nyakra, karra) ráírandó) szövegek, cédulák száma. A 20. századi világháborúk idején katonák ruhájába varrták védelmezőül az ismert, falra akasztható formában is terjesztett szövegek másolatát (például „Szent Mihály levele”, „Szűz Mária levele”), a felhasználást kísérő szöveg pedig szinte megismétli azokat a szavakat, melyek a 16. század óta hagyományozódtak („aki magánál hordozza [...] annak semminemű égháború nem árthat [...]”). A hagyománynak e szövegcsoporthoz is nagy szerepe van, mind a pragmatikai háttér megtartásában, mind maguknak a szövegeknek a fenntartásában. Talán napjainkban is él még mindebből valamennyi, adatolható, hogy az ezredfordulón még ismerték az ilyen ún. „égi levelet”, s többfelé használták azokat az amuletteket is, amelyek „szüléskönyítítő szöveget” tartalmaznak.

A korunkban magunkon viselt szövegek elsősorban a **ruhafeliratok**, főként **pólófeliratok** és más, szintén magunkon vagy kiterjesztett önmagunkon, hozzánk tartozó dolgokon (táska, autó) megjelenített szövegek, amelyek többnyire felirat típusúak. Ilyen a **tetoválas** is, mely lehet szöveg, kép, betű- és számcsoporthoz vagy ezek együttese is. Jellemző motivációs háttér a szimbolikára és önkifejezésre,

önazonosításra törekvés. A ruhafeliratoknál pedig előtérben áll a humorra irányultság, poénkodás, olykor meghökkentési szándék is.

Divatja van a kötényre („konyha réme”), az autóra kiírt szövegeknek („Te most az Isten háta mögött vagy”), sőt manapság a lakásbeli idézeteknek, „jelmondatoknak” is, ezt megelőzően pedig nagy hagyománya volt a **falvédőszövegeknek**.

Mindezeknek az amulettiszövegekkel csak annyi a kapcsolatuk, hogy magunkon vagy magunknál tartjuk, de különbség, hogy nem rejtetten, nem olvasatlanul, hanem éppenséggel hirdetünk vele magunkról valamit, akár a szöveggel, akár azzal, hogy beálltunk azok csapatába, akik szöveget viselnek. És nem az ártó erők elleni védelem a cél, bár (többnyire humorból) van szándék arra, hogy valami történjen a pólófelirat révén: „Meghívhatsz egy italtra”, „Ma este szabad vagyok” stb.

Az 1970-es évek körül a **kitűzőkön hordott feliratok** divatoztak, a 21. században ezek helyett inkább ruhaféléken jelennek meg szövegek, hol érthető tartalommal, hol meg érthetetlen, kevert betűhalmazként, magyar vagy angol szótörredékekkel, alkalmanként számokkal vagy betűkkel kombináltan. Különbség, **változás**, hogy a kitűzőkön az előregyártott, kész szövegek jelentek meg, ebből lehetett választani, manapság is vannak ugyan kész szöveges pólók (stb.), de divatosabbá válik a saját megszövegezés, az egyedi szövegek és rajzok, a pólószöveg így még inkább eléri célját, az önkifejezést.

3.5.4. BESZÉLT ÉS ÍROTT SZÖVEG KÖZÖTT

A beszélt nyelvi szövegek és az írott szövegek mindig is hatottak, hatnak egymásra. Ennek a szövegtörténeti összefüggésnek része az is, hogy egy szóbeli szöveg idővel átkerülhet az írásbeliségbe, és egy írott szöveg is a szóbeliségbe (általában szövegváltozatok létrejöttét indukálva). A Halotti beszéd, a kódexek, legendák egyes részei, imák, ráolvasások, boszorkányperek részletei, szabályszovegek, rendtartások, szépirodalmi és népköltészeti alkotások, fogadalomszövegek, mai digitális kommunikációs formák (stb.) sajátos és különféle példáit adják a kétféle nyelvváltozat szövegei összefonódásának. (Néhányukat már érintettük is.)

3.5.4.1. ÍRATLAN SZABÁLYOKBÓL: ÍROTT SZÖVEGEK

A beszédbeli és írásbeli szövegek közötti kapcsolatnak egyik sajátos területe az egykor **csak szóban élő szövegek írásbeliségbe fordulásának** terepe. Több szövegtípus körében végbement ez, elsősorban azoknál, amelyek valamiféle rendet, **rendtartást, szabályozást, törvényt** fogalmaztak meg. A szabályok megszövegezetten éltek és szükség szerint módosultak a lejegyzésük, az írásba iktatásuk ideje előtt is, azonban jellegük és státusuk is megváltozott, amint írott szöveggé

lehetett ezentúl hivatkozni rájuk. A **szőlőhegyek törvényei** például a hegyközségek bevett szokásait, a hegy használatának hosszú időn át kialakult, javasolt és tiltott módjait szedték „artikulusokba”, ezekben a pontokban részletezve a szőlő adását, vételét, a szüret menetét és az ünneptartást stb., s azt is, hogy annak a hegynek melyik útján ki járjon, kinek hogyan kell ott köszönni, mennyi bírságot fizet, aki a másébol elvesz, fát kivág, vagy pedig aki valakihez „tiszteletlen szóval” szól. A szokásjogok a 14–16. században íratlan szabályok még, a 17–18. század folyamán kerül lassan mindenütt írásba az „úzus”, s az úzusra hivatkozás ezentúl erősíti a szöveg hatályosságát, és ez a **szöveghagyomány** maga is **szen-tesítő** erejű. Ezek az iratok **szövegcsoportokat** alkotnak, mert a közeli hegyközségek egymásról másolják őket, ám az alapmintát mindenkor alakítják, hozzáigazítják a saját adottságaikhoz, például a legeltetés lehetőségei szerint aktualizálva a szöveget.

Céhek szabályzatai, udvari, tábori rendtartások szövegei hasonló utakat jártak be a szóbeliségtől kezdve, és szintén részint egymás szövegeiből építkezve.

3.5.4.2. ÍROTT BESZÉLT NYELV, AZ INFORMATIKA KORÁNAK SZÖVEGEI

A szövegtörténet, a szövegalkotás és a szövegbefogadás terén új korszakot nyitott az a forradalmi változás, mely a legutóbbi évtizedekben ment és megy végbe az informatikában. A **kézírásos** és a **nyomtatott szöveg** mellé az **elektronikus szöveg** társul. Ezzel egészen **újszerű szöveghasználat** is létrejött, az új kommunikációs technikákkal minden eddigitől eltérő módon, írásban is mintegy beszélgetve tudunk bánni a szöveggel, a **digitális kommunikáció** különféle lehetőségei újfajta – szóbeli, képi, írásos – szövegvilágot hoznak létre.

Megváltoztatta a szövegek természetét, a szöveg eddigi alapvonásait is érintette az a sokféle lehetőség, amelyet a mobiltelefon, számítógép és egyre újabb digitális kommunikációs eszközváltozataik nyújthatnak. Éppen ezért kialakult az a tudós vélemény, hogy az emberiség számára a harmadik nagy korszakot jelenti – a szóbeliség, majd az írásbeliség korszakai után – az elektronikus írás elterjedése, illetőleg az, hogy ebben a nyelvhasználatban az írás a beszélt nyelv lehetőségeihez és formáihoz közelít. Az így születő **írott beszélt nyelvi szövegekben** folytatódni látszik az általánosan fellazulásként megnevezhető tendencia: a **korábbi szövegjellemzők kötöttségeitől való távolodás** sok tekintetben, így a szerkesztésmód, az összefüggésháló, kohézió és konnexitás sőt koherencia vonatkozásaiban. Messzebb vezető, gyökeres fordulatot is valószínűsítenek.

A korábbi nyomtatott szövegformával a rögzítettség, linearitás, lezárult szerkesztettség jegyei társulnak, ezzel szemben az elektronikus szöveggel a fluktuálás, a térbeli mozgás, a „máris másképpen van” szövegvilág. Azaz a kattintgatás, ugrás igénye az olvasásban, illetőleg az ehhez igazodó, linkekkel, hiperszövegek-

kel dolgozó szövegírás. Valamint az újraírhatóság, sőt a mások szövegének is továbbírhatósága, az olvasói és szövegalkotói tevékenység összemosódása. Ezek lassan természetessé válnak, s mindez a nyelvhasználatban **új szövegképet** jelent, szöveghez és hagyományaihoz **újféle viszonyulást**. Természetesen emellett a hagyományos szövegezéssel, a régi szövegekkel élünk továbbra is. Az elektronikus íráshoz kapcsolódó új szövegfajta elterjedése az eszközhasználathoz kötődik, az eszköz terjedése pedig társadalmi kérdés is. Ezért csak fokozatosan és foltokban terjed az „írott”, „másodlagos” szóbeliség, azonban így is megváltoztatta már a szövegvilágot, a szöveghez való viszonyunkat. Ezt szóhasználatunk is mutatja, már „hagyományos” levélnek szoktuk nevezni az elektronikus levéllel, íméllal szembeni megkülönböztetésül az eddigi egyetlen levelezési formát.

Új szövegtípusok jönnek létre, és velük átrendeződnek a nyelvhasználói körök. Újfajta szövegalkotás például a csetelés, és jól körülhatárolható azok köre, akik gyakran használják, mint általában azoké is, akik a különböző új digitális kommunikáció résztvevői. Vélemények, érvek sorakoznak az ehhez történő felzárkózás, az új szövegvilághoz való igazodás szükségessége mellett, valamint szó esik mindennek esetlegesen káros voltáról is. A nyelvhasználatot tekintve érdemes figyelni a pozitívumokra, meg lehet találni az újban az előnyös vonásokat, például az írott szóbeliség szövegalkotásának közkeletűségét, tempóját, variabilitását, kreativitásra serkentő mivoltát. A szövegtörténetnek feladata lesz e változások természetét feltárni, az új szövegfajta jellemzőit leírni.